POSIBILITATEA POSIBILITĂȚII. TIPURI DE MODALITĂȚI LA ARISTOTEL

IOAN-LUCIAN MUNTEAN*

Abstract

We try to investigate here the modal iteration of possibility in the philosophy of Aristotle. We want also to clarify the function reserved to the 'possibility of possibility' in his modal scheme, as well in our modern logic and philosophy. In order to emphasise the importance of second order possibility in Aristotle we expose and discuss shortly: 1) the statistical, the temporal and the potential types *of modality revealed by J. Hintikka, S. Knuuttila, etc. and 2) the* degrees *of possibility correlated with these models: the statistical, the temporal and the probabilistic possibility. We want to suggest that admitting* types *and* degrees *of possibility (assumed now by N. Rescher and others) is a great advantage, not only for the exegetical interpretation of Aristotle, but also for the modern theories of possibility.*

În rândurile de față[1] vom încerca să prezentăm câteva aspecte legate de „posibilitatea posibilității", având ca punct de plecare elementele teoriei modale aristotelice. Vom investiga în ce măsură iterația posibilității este relevantă şi productivă în filosofia actuală. Pentru a descrie felul în care posibilitatea, deşi ea are o inerentă ambiguitate conceptuală la Aristotel, poate fi iterată şi pentru a explica importanța unei astfel de iterații pentru interpretarea modalității în *Corpus* şi pentru teoriile contemporane ale posibilității, vom aduce două elemente noi în discuție: tipurile şi gradele posibilității.

Dificultățile legate de conceptul de posibilitate se găsesc şi la Aristotel, chiar dacă nu sunt dezbătute cu aceeaşi pregnanță şi precizie ca în zilele noastre. Dar nici filosofia contemporană nu oferă o soluție definitivă a problemei, o „cea mai bună explicație" cu putință; de aceea, problema posibilității este în „actualitate". Vom propune posibile soluții la unele întrebări legate de posibilitate, adăugând două elemente noi, mai puțin evidente în teoriile modale: tipurile şi gradele de posibilitate, ambele fiind corelate cu iterația modală.

Domeniul nostru de cercetare nu va fi doar filosofic, ci şi logic. Trebuie să acceptăm de la bun început că discursul despre posibilitate nu aparține întru totul filosofiei, şi nici logicii, ci unui domeniu de confluență, logica filosofică.

1. Reducția logică a modalităților

Deşi nu ne vom ocupa de posibilitate în general, ci doar de sensurile sintagmei „posibilitatea posibilității", va trebui să enumerăm câteva elemente modale de bază, aşa cum apar în logica contemporană. Modalitatea aletică este o noțiune generală care cuprinde „necesitatea", „posibilitatea", „contingența" şi „imposibilitatea". O modalitate

* Universitatea Bucureşti, Facultatea de Filosofie, e-mail: *muntean@fil.unibuc.ro*

[1] Doresc să mulțumesc domnului profesor Mircea Dumitru pentru observațiile extrem de utile legate de acest material.

iterată este o secvență de mai multe modalități succesive. Aici ne interesează o singură modalitate iterată, „posibilitatea posibilității". Modalitățile iterate de forma LL(p) sau MM(p)[1] constituie un subiect specific logicii. Sistemele modale cele mai simple permit iterarea modalităților. De pildă, în sistemul T are loc: LLp → Lp, dar nu şi conversa: Lp → LLp. Astfel, formulele iterate de ordinul II (LLp, MLp, LMp, sau MMp) nu se reduc la cele de ordinul I (Lp sau Mp). Dacă sistemului T i se adaugă axioma: Lp → LLp atunci noul sistem obținut, S4, dispune de o „lege de reducție" care permite eliminarea modalităților iterate omogene. În S4 au loc următoarele teoreme: MMp ≡ Mp respectiv LLp ≡ Lp.[2] În aceste condiții, „posibilitatea posibilității", MMp, este o iterație reductibilă. Astfel, pentru anumite sisteme ale logicii modale (S4, S5, B), „posibilitatea posibilității" este redus la posibilitate, în timp ce această reducție nu este permisă în alte sisteme mai simple (T, K, D). În cele ce urmează nu ne interesează aspectele formale ale acestor sisteme de logică modală aletică şi nici legile lor de reducție. Ceea ce dorim să arătăm aici este că reducțiile nu se aplică tuturor conceptelor imaginabile de posibilitate şi că ea poate fi depăşită pe diferite căi. Iterația modalității este un instrument util în rezolvarea câtorva aspecte legate de condiționarea modală. Unele sisteme modale nu acceptă pur şi simplu reducția modalităților iterate, în timp ce altele îşi propun explicit o lege de reducție.

Dar iterația modală nu apare doar în logică. Ce i-ar putea spune unui filosof o astfel de iterație conceptuală? Putem amplifica printr-o iterație posibilitatea cu un domeniu suplimentar, cel al meta-posibilității şi putem ieşi din aporetica posibilității folosind meta-posibilitatea? Vrem să demonstrăm că „posibilitatea posibilității" nu este o amplificare inutilă a unui concept, şi aşa destul de problematic: din contră, ea are un bogat câmp de semnificații pentru filosofie. Este posibil ca multe probleme legate de modalități să poată fi rezolvate favorabil dacă se admite o mai mare varietate de interpretări ale modalității iterate.

Pentru a evita reducția modalităților iterate putem opera direct asupra definiției ei prin decelarea unor tipuri şi grade modale. Vom vedea cum putem admite „posibilitatea posibilității" pe baza tipurilor şi gradelor de posibilitate. Scopul nostru este să arătăm că un sistem modal iterativ — formal sau nu — este mai bogat decât cel care dispune de reguli de reducție.

Posibilitatea poate fi socotită, alături de infinit sau de timp, un concept paradigmatic al filosofiei şi al logicii secolului nostru. Dar înainte de a vedea ce poate însemna „posibilitatea posibilității", trebuie să vedem cum era gândită modalitatea în filosofia antică, dacă diversitatea conceptuală a posibilității în Antichitate permite amplificarea sa prin iterare. Ideea de posibilitate apare la megarici, la stoici, la eleați şi apoi la Platon. Fiecare curent filosofic antic oferă o definiție mai mult sau mai puțin clară a acestui concept, însă Aristotel îi dă prima dezvoltare sistematică. Deşi posibilitatea diodoreană este istoric anterioară şi este din ce în ce mai larg discutată în logica modală, nu vom insista asupra ei, deoarece posibilitatea este un concept care a rămas în conştiința filosofică drept o creație prin excelență aristotelică. În filosofia şi teologia medievală acest

[1] Conform notațiilor standard, L este simbolul necesității, iar M al modalității. Mp = „este posibil ca p", iar Lp= „este necesar ca p".

[2] Mai general, se poate conveni de obicei ca L să fie primitiv iar M iterat de k ori se defineşte în funcție de L iterat de k ori, astfel: $M^k p \equiv_{def} (\neg L^k \neg p)$.

concept a fost preluat tot pe linie aristotelică, cunoscând evoluţii spectaculoase apoi la Leibniz, fiind ulterior reinterpretat critic de Kant. În secolul nostru el apare atât în filosofia de orientare continentală, cît şi în cea analitică. În mare măsură, se poate spune că şi logica contemporană judecă în termeni de posibilitate şi actualitate tot după un tipar aristotelic, deşi noţiunea de „lume posibilă" din semantica actuală îi era străină lui Aristotel.

Care este legătura între tipurile de posibilitate, gradele de posibilitate şi „posibilitatea posibilităţii"? Deşi răspunsul la această întrebare depăşeşte cu mult cadrul discuţiei de faţă, vom încerca să decelăm tipurile şi gradele de posibilitate la Aristotel. Este clar că unele interpretări ale posibilităţii se pretează la o iteraţie (dar am văzut că unele sisteme modale aletice elimină explicit iteraţia). De aceea vom expune pe scurt câteva dintre ele, încercând să o găsim pe cea mai potrivită pentru o amplificare prin iteraţie. Deşi nici un filosof, nici un curent filosofic şi nici un domeniu al filosofiei nu deţin monopolul asupra acestui concept, vom lua ca referinţă tot corpusul aristotelic, deoarece modalitatea, aşa cum apare ea aici, a rămas paradigmatică până în zilele noastre.

2. Tipuri modale la Aristotel

Modalitatea la Aristotel a constituit totdeauna un subiect de dispută. Putem să amintim interpretările controversate date modalităţii aristotelice de Porfir, Boethius, Toma d'Aquino, dar şi cele moderne datorate lui A. Becker, J. Bochenski, B. Russell, J. Hintikka, S. Knuutilla etc. Teoria modală aristotelică a fost în general pusă sub semnul întrebării din cauza ambiguităţii şi a caracterului defectuos al tratării silogismului modal în *Analitica primă*. Aristotel a fost acuzat că nu a dat o teorie satisfăcătoare a silogismului modal, că a încurcat mai multe definiţii ale posibilităţii, că a suprapus posibilitatea epistemică peste cea metafizică etc. Există o ambiguitate intrinsecă a acestui concept, o aporetică a modalităţii în general, nu doar la Aristotel, ci în filosofia tuturor timpurilor care afectează şi concepţia modernă despre posibilitate. Vom încerca aici să căutăm modelele „posibile" ale posibilităţii în corpusul aristotelic. Deşi discutarea posibilităţii aristotelice a început o dată cu Teofrast, investigaţia noastră va avea în vedere în special interpretările contemporane, cele care influenţează cel mai pregnant logica din zilele noastre.

Există la Aristotel cel puţin două *clase* de concepte de posibilitate (*τὸ δυνατὸν*): clasa conceptelor logice şi cea a conceptelor ontologice. Fiecărei clase îi corespund mai multe modele ale modalităţii, adică tipuri de interpretare a posibilităţii. Această clasificare se face în funcţie de felul în care posibilitatea se raportează sau nu la potenţialitate (*ἡ δύναμις*). Prima clasă de modele, cele logice, este fără referinţă la potenţialitate (*οὐ κατὰ δύναμιν*). A doua clasă de modele ale posibilităţii, cele ontologice, este direct dependentă de potenţialitate (*κατὰ δύναμιν*).[1]

Sistematizând, se pot distinge cel puţin trei modele ale modalităţii la Aristotel: primele două sunt logice, aparţinând primei clase, fiind foarte asemănătoare sub multe aspecte: primul este un cel temporal, al doilea este statistic, fiind descrise în *Organon*. Al treilea, deşi este prefigurat de *Organon*, este dezvoltat pe larg în *Fizica* şi în *Metafizica*; aceasta este posibilitatea *qua* potenţialitate, posibilitatea ontologică.

1) Conform primului model, conceptele modale aristotelice sunt corelate cu temporalitatea. Necesitatea şi caracterul omnitemporal se identifică: „Dacă un lucru există

[1] Stallmach [1959], p. 6-11.

prin necesitate, este etern, iar dacă este etern, este prin necesitate".[1] Adevărurile eterne sunt necesare, şi invers. Relaţia între timp şi modalitate la Aristotel este considerată de Hintikka în perspectiva a trei principii:

(P)' ceea ce nu este niciodată este imposibil;
(P)" ceea ce este totdeauna este prin necesitate;
(P)"' nimic etern nu este contingent.

Şi de aici formulele ce corespund acestui model: $Lp \leftrightarrow (\forall t)\, p_t$; $Mp \leftrightarrow (\exists t)\, p_t$, unde p_t înseamnă „p este adevărat la momentul t".[2]

Nu toţi interpreţii au acceptat această legătură între temporalitate şi posibilitate. Hintikka consideră că la Aristotel modelul temporal al modalităţii nu este unicul, şi nici măcar cel determinant[3], pentru că Stagiritul nu o defineşte niciodată explicit temporal, precum Diodoros Cronos. Rolul de punte de legătură între modalităţi şi timp îl joacă principiul plenitudinii, dar nu în forma enunţată de A. Lovejoy, ci în una mai simplă, statistică. Deşi Lovejoy îi atribuia acest principiu lui Platon, socotind că Aristotel nu l-a adoptat niciodată, Hintikka consideră că de fapt doar la Aristotel există cu adevărat un „principiu al plenitudinii", reformulat astfel: „nici o posibilitate completă nu rămâne neactualizată într-un timp *infinit*".[4]

Cu această ocazie este util de semnalat distincţia între posibilitatea sincronică şi cea diacronică. Von Wright[5] distinge cele două modalităţi în felul următor: adevărul contingent p la momentul t presupune antecedent (la orice moment de timp t' înainte de t) posibilitatea lui p la t, dar şi contradictoria ei ~p la t. La orice moment de timp $t' < t$, va fi fost diacronic posibil ca p la t şi ~p la t. La t ambele alternative sunt sincronic posibile, deşi doar una este actuală. Alternativele sincrone coexistă şi după actualizarea uneia dintre ele, în timp ce cele diacronice nu coexistă la t şi după t. În modelul sincronic, rămân posibilităţi neactualizate, în timp ce în modelul diacronic actualizarea lui p elimină pe ~p.

În general, este acceptată ideea că Aristotel ar fi avut doar o concepţie logică diacronică restrânsă despre modalităţi; alţi autori socotesc că de fapt modelul diacronic este unicul folosit de Aristotel (Sarah Waterlow şi S. Knuuttila), fără a folosi alternativele sincrone. În general, Antichitatea a folosit un model modal diacronic, ignorând posibilităţile sincrone nerealizate coexistente cu cele realizate. Abia în Evul Mediu, mai ales prin comentariile lui Gilbertus Porretanus şi Petrus Abaelard la *Organon*, se fac primele demersuri pentru introducerea posibilităţilor sincrone.

2) Foarte apropiat de acest model temporal al modalităţii există la Aristotel un alt model logic, cel statistic (sau al frecvenţei), în care instanţierea nu este legată de entităţile temporale ca în modelul anterior, ci pe clasa indivizilor unui gen. Conform acestui model de interpretare, necesar este predicatul ce se aplică tuturor indivizilor dintr-un gen, „în toate situaţiile", unde „situaţie" nu înseamnă situare temporală, ci „caz individual". Şi aici se disting două sensuri ale termenului de „posibilitate". Este „posi-

---

[1] Cf. *De part. anim.* I.1, 639b24; *De Caelo* I.12, 281b15-283a28; *De gen. et corr.* I.9, 327a11-13, II.11, 338a1-3; *Phys.* III.4, 203b30; *Eth. Nic.* VI.3, 1139b22; *De int.* 9, 18b11 etc.

[2] Knuuttila [1993], p. 8.

[3] Hintikka [1973], p. 102.

[4] *Idem*, p. 96.

[5] von Wright [1984], p. 96-103.

bil" a) ceea ce are loc în general, fără a fi însă necesar (se întâmplă în cazul majorității indivizilor, *ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ*, dar nu în cazul tuturor indivizilor) şi b) ceea ce are loc din întâmplare, nedeterminatul (*τὸ ἀόριστον*), cu alternative la fel de probabile, mai precis alternative în care nu există nici o dispoziție naturală.[1]

În *Analiticile secunde* se generalizează pe ambele modele: pe cel statistic şi pe cel temporal. „Necesar" (în sens tare) are loc pentru *toate* speciile unui gen şi în *toate* momentele de timp:

> predicabil cu adevărat în orice situație (*κατὰ παντὸς*) numesc ceea ce este predicabil despre orice individ — nu despre unul (*ἐπὶ τινὸς*) sau despre altul — şi la orice momente de timp (*ποτὲ*), nu doar la acest moment sau la celălalt.[2]

Aşa cum rezultă din discuția cu privire la viitorii contingenți, există predicate care aparțin tot timpul şi în orice situație unui subiect, deşi nu sunt prin *necesitate* ale subiectului (*Analiticile secunde*, I, 6; *Despre interpretare,* 9), deci există mai multe *tipuri* de necesități. Există o necesitate logică, necondiționată, care nu depinde de nimic. Ea este caracterizată de Aristotel astfel: „altfel nu ar putea fi". A doua necesitate este condiționată, cea care se împlineşte în anumite condiții şi care, deşi este adevărată tot timpul şi în orice situație, „ar putea fi şi altfel".[3] Acest model statistic stă la baza teoriei deducției şi prin urmare el are conținut epistemic hotărâtor: alternativele modale „cum ar putea fi" şi „cum nu ar putea fi" sunt legate de cunoaştere, nu de existență. Situațiile „altfel" sunt gândite, nu realizate. În clasificarea modalităților, *Organon*-ul are aşadar o tendință vădit epistemică.

Noțiunea cvasi-modală de „adevărat în majoritatea cazurilor individuale" este necesitatea ce se aplică lumii sublunare, dominată de o necesitate „statistic realizabilă", pe care o putem numi necesitate „slabă". Realizabilitatea aristotelică este o caracteristică *calitativă*, foarte asemănătoare legilor naturii din filosofia şi ştiința modernă. La limită, necesitatea slabă este identică cu posibilitatea tare definită mai sus: ele sunt conforme cu teleologia naturală, aplicându-se mai ales în fizică şi biologie.[4] Paradigma acestei concepții statistice este viața animală şi cea socială umană în care mişcarea, de pildă, are un caracter statistic, spre deosebire de mişcarea corpurilor cereşti în care dinamica corpurilor este perfectă, adică necesară necondiționat, „tare".

Este firesc să ne întrebăm dacă cele două modele sunt cu adevărat modale, în sensul contemporan al cuvântului, pentru că în nici unul dintre ele conceptul de posibilitate nu este primar, ci derivat: fie din temporalitate în 1), fie din frecvența statistică „generică" sau realizabilitatea naturală în 2).

Cât priveşte modelul temporal, Sarah Waterlow susține că de fapt nu există o teorie modală peripatetică, ci doar o logică a temporalității cu aspecte modale. Posibilitatea este „relativizată temporal", deoarece Aristotel nu a realizat diferența între alternativele modale sincrone. Cât priveşte cel de-al doilea model, el este determinat de condițiile epistemice. Dacă p este adevărată în majoritatea situațiilor, realizate sau nu, atunci modalitatea depinde de realizabilitate, ceea ce conduce la o dependență a teoriei modale

---

[1] *An. Pr.* I,13, 32b5-25.

[2] *An. Post.* I.4, 73a28-9.

[3] *De Int.* 9.

[4] *An. Post.* II.12, 96a8; *Phys.* II.8, 198b34; *Met.* E, 3, 1027a14.

de „ştiinţa fizică". În acest caz, posibilitatea şi necesitatea sunt determinate de cunoaşterea regularităţilor (simetriilor) şi a legilor naturii, deci nu sunt nici aici concepte primare[1], iar construcţia domeniului posibilului se face prin predicţie. Celelalte modele ale modalităţii din Antichitate, cel stoic (epistemic în sens „tare") şi cel al lui Diodoros Cronos oferă alte soluţii la problema actualizărilor în timp, diferite de cea aristotelică, statistic-temporală. Nu trebuie să uităm că Aristotel dorea să elimine determinismul lui Diodoros şi pentru aceasta avea nevoie de un model mai puternic al posibilităţii decât cel statistic-temporal. Rezolvarea modalităţilor în *Organon* era nesatisfăcătoare şi de aceea în *Metafizica* va apărea alt model, mai apropiat de ontologia posibilului, decât de logica sa. Iar aşa cum remarca şi Boethius[2], modalităţile diacronice şi cele sincronice sunt incompatibile: o posibilitate dispare în momentul în care opusa ei s-a actualizat. În aceste condiţii, se poate spune că modelul statistic-temporal nu constituie unica interpretare a modalităţii la Aristotel. Knuuttila consideră că el este doar unul dintre nivelele modalităţii la Aristotel. De aceea celor două modele discutate mai sus li se adaugă cel al posibilităţii ca potenţialitate, care este ontologic, nu logic.

3) Deşi modelul statistic-temporal este dominant în *Organon,* prima definiţie a posibilităţii *qua* potenţialitate este dată chiar în *Despre interpretare,* unde posibilitatea este legată de potenţialitate. Chiar de la început Aristotel ne avertizează că „posibilitatea este un termen imprecis" deoarece se referă la ceva care s-a actualizat (*ἐνεργείᾳ ὄν*), dar şi la ceva care *ar putea* să se actualizeze (*ἐνεργήσειεν ἄν*).[3] Prima posibilitate este prin necesitate actuală, astfel că ceea ce este actual este astfel în mod necesar (dacă prin @ se notează actualitatea, avem: @A ⊨ □@A şi ◇A ⊨ @A). Cel de al doilea tip de posibilitate nu este prin necesitate: ◇A ⊨ ◇@A.

Construcţia domeniului posibilităţii *qua* potenţialitate începe în acest punct prin afirmarea existenţei lucrurilor actuale, dar non-necesare. Există deci cele actuale fără potenţialitate (substanţele primare, *αἱ πρῶται οὐσίαι*), cele actuale şi potenţiale, precum şi cele care rămân potenţiale fără a fi niciodată actuale. Aceste ultime categorii reprezintă domeniul posibilităţii „pure".

În scrierile de filosofie naturală şi în *Metafizica* modelul posibilităţii *qua* potenţialitate este cel dominant. De pildă, în *De generatione et corruptione* fiinţele sunt împărţite în trei clase disjuncte: cele eterne, care există prin necesitate (*τὰ ἐξ ἀνάγκης ὄντα*), cele care prin necesitate nu există (imposibile), şi respectiv cele trecătoare, care pot să existe şi să nu existe (contingente, *τὰ ἐνδεχόμενα ὄντα*).[4] Conform celor mai recente exegeze, la baza concepţiei modale a lui Aristotel se află actualitatea şi potenţialitatea descrise în *Metafizica.* Unii comentatori admit preeminenţa modalităţii ontologice în faţa celei logice la Aristotel (mai ales linia de interpretare datorată lui N. Hartmann, urmat de J. Stallmach, dar şi de logicieni precum S. Knuuttila), în timp ce alţii insistă asupra modelului statistic-temporal (logic), considerând că posibilitatea *qua* potenţialitate este prea confuză şi incertă (comentatorii antici în mare măsură, dar şi logicienii din zilele noastre precum J. Hinttikka).

---

[1] Knuuttila [1993], p. 10-12.

[2] *In Perihermeneias*, II, 190.14.

[3] *De Int.* 13, 23a8.

[4] *De gen. et. corr.* II.9, 335a33-b4.

Mişcarea (*κίνησις*) şi schimbarea (*μεταβολή*), definite în cartea a treia şi a cincea a *Fizicii*, conduc la o discuţie despre dificultăţile trecerii unui lucru din starea dată, actuală, în cea contrară ei. Ceea ce este „natural" într-o schimbare de acest fel şi ceea ce este nefiresc, nenatural, depinde de potenţele care se regăsesc în substanţa lucrului. Posibilitatea depinde deci de potenţă: dispoziţia naturală este potenţa care determină evoluţia viitoare, domeniul posibilului. În *Fizica* V, 2, Aristotel va folosi noţiunile de generare şi distrugere a substanţei ca specii ale schimbării ne-cinetice între termeni contradictorii: aşadar, el diferenţiază schimbările substanţiale de cele în calitate, cantitate, relaţie. Dar problema situării în timp a unei astfel de schimbări a substanţei rămânea deschisă: starea intermediară în care subiectul are şi nu are în acelaşi timp predicatul în cauză. Aristotel este pus în dificultate când trebuie să explice această stare intermediară: el trebuie să admită deci schimbările substanţiale, în care substanţa este cea care se schimbă, contrar *Categoriilor*.[1] Plotin şi Augustin vor accepta că generarea şi distrugerea au un statut ontologic special, un fel de a treia stare între fiinţă şi nefiinţă.[2]

Un răspuns la problemele prezente în cărţile de filosofia „naturii" poate fi găsit în *Metafizica*. În cartea a noua (Θ) se discută conceptul de potenţialitate (*δύναμις*) corelat cu cel de mişcare şi schimbare. Potenţialitatea este principiul mişcării sau al schimbării în altceva, sau în acelaşi considerat ca altul. Aici se găsesc mai multe clasificări ale potenţei: potenţă activă şi pasivă, raţională şi iraţională. Aceste potenţe de ordinul întâi sunt parţiale, în sensul că nici una nu poate iniţia mişcarea sau schimbarea. De aceea era nevoie de o legătură între potenţialitate şi posibilitate, chiar dacă nu toate sensurile „posibilităţii" sunt legate de „potenţă". Ceea ce este posibil este o schimbare sau o stare într-un anumit subiect care are o potenţă de un anumit tip sau este un eveniment care presupune o pereche de potenţe corespondente în natură, sau potenţe raţionale în om.[3] Astfel, posibilitatea legată de potenţialitate actualizează ceva, o dispoziţie naturală, ea este purtătoarea unui scop final al potenţei. Aceste dispoziţii sunt generice, sunt „necesare în posibilitate" (formalizat, LMp), nu sunt nici individuale, nici accidentale.

Aici se naşte problema majoră a modelului potenţialităţii *qua* potenţialitate. Pot să existe potenţialităţi neactualizate? Conform lui Aristotel, o posibilitate dinamică se poate actualiza doar când potenţa activă şi cea pasivă se corelează. Posibilitatea se actualizează în mod necesar dacă nu există nici o piedică, adică dacă nu se actualizează simultan şi posibilitatea contradictorie ei. Şi atunci, ce înseamnă posibilitatea neactualizată? În ce sens posibilitatea este posibilă, adică în ce sens ea se poate actualiza la un moment dat? Vom încerca să lămurim o parte dintre aceste întrebări în ultima secţiune a materialului de faţă prin introducerea noţiunii de „grad" de modalitate.

3. Posibilităţile neactualizate: principiul plenitudinii

Principiul plenitudinii enunţat de A. Lovejoy şi modificat de J. Hintikka nu face decât să sporească dificultăţile conceptului de modalitate prin adăugarea unei determinaţii şi mai problematice: infinitul. Dacă posibilitatea pură devine în cele din urmă actuală, înseamnă că nu există decât o actualitate temporalizată sempitern şi deci nu există posibilitate pură. Potenţialităţile care rămân inactuale într-un timp infinit dispar din cauză că nu se actualizează. Potenţialitatea este, ca să ne exprimăm în alţi termeni,

[1] *Phys.* V.1, 225a35-b3.

[2] Plotin, *Enn.* VI,1,16, 35-37; Augustin, *De civitate Dei*, XII,2.

[3] *Met.* Δ,12, 1019b33-1020a6.

sine qua non „întru" actualitate, astfel că în actualitate nu este loc şi pentru potenţialităţi pure. Lumea actuală a fost, este şi va fi cât se poate de completă şi împlinită. Timpul este un agent al actualizării complete a tuturor potenţelor neactualizate. În acest sens timpul împlineşte de la sine lumea şi nu pot exista posibilităţi neactualizate. Altfel spus, **posibilitatea posibilităţii** stă în **realizabilitatea** ei. Este acest principiu însă respectat integral în filosofia lui Aristotel? Nu se poate da un răspuns definitiv la această întrebare. Vom discuta în ce măsură se poate aplica principiul plenitudinii („modificat" de Hintikka) modelului temporal (α) şi modelului posibilităţii ca potenţialitate (β).

α) Se poate vorbi despre o plenitudine a posibilităţii în modelul temporal? Hintikka consideră că în ciuda unor aparente contradicţii, modelul temporal al posibilităţii permite aplicarea principiului plenitudinii sub forma de mai sus.[1] Discuţia despre plenitudinea posibilităţii în modelul temporal nu a condus la o concluzie definitivă. Există multe motive: ambiguitatea textului aristotelic, dificultăţile de traducere, lipsa unui suport formal etc. astfel că principiul plenitudinii în modelul temporal aristotelic rămâne o problemă deschisă. Hintikka susţine că el caracterizează filosofia lui Aristotel, deşi există suficiente pasaje care infirmă o astfel de ipoteză.[2] Se poate aminti pasajul din *Despre interpretare* citat mai sus, în care se vorbeşte despre posibilităţi care nu se actualizează niciodată.[3] Sau alt exemplu îl constituie aplicarea principiului plenitudinii la infinit: infinitul este potenţialitate pură neactualizată niciodată. Şi de aici aceeaşi întrebare: în ce sens există infinitul dacă el nu se actualizează niciodată? Ce este timpul „infinit"? Nu avem de a face cu *petitio principi*?

Această chestiune priveşte legătura pe care o au modalităţile cu temporalitatea. La Aristotel nu există contingenţă sau posibilitate cât priveşte trecutul: el este irevocabil. Deci posibilitatea se poate actualiza doar în viitor. Dar se pot distinge două tipuri de evenimente viitoare: cele care au proprietăţi necesar realizabile şi cele care sunt posibile contingente. Dintre acestea din urmă unele se vor realiza, altele nu, deci există posibilităţi care nu se vor putea realiza. Exemplul cel mai clar este cel al posibililor contradictorii: deşi două proprietăţi posibile contradictorii P şi ~P sunt ambele posibile, doar una dintre ele se va realiza. Prin urmare, evenimentele viitoare realizabile nu epuizează clasa evenimentelor posibile[4], concluzie care ne trimite la aceeaşi dilemă legată inevitabil de infinitatea lumii în timp şi de inteligibilitatea infinitului. Nu vom insista aici asupra unui subiect atât de complex.

Realizabilitatea tuturor potenţialităţilor este strâns legată de argumentul dominator al lui Diodoros, descris de Epictet.[5] O posibilă referinţă la acest argument se găseşte la Aristotel în *De Caelo*, unde Aristotel combate teoria platonică despre creaţia lumii din dialogul *Timaios*. Despre acest pasaj s-a scris foarte mult, mai ales în ultimii 30 de ani (A. Prior, J. Vuillemin, O. Becker, C. J. Williams etc.), deoarece logica modală contemporană este direct interesată de formalizarea sa. Definiţia necesităţii şi a posibilităţii

---

[1] Motive pentru a respinge principiul plenitudinii în cazul modelului statistic-temporal se pot găsi în *De Int* 9; *An Post.* I.6, 75a31-35; *Phys*. III.1, 200b26; *Top.* IV.5, 126a34 sqq. dar pentru economia acestui material acceptăm generalizarea lui. Vezi *idem* [1973], p. 101.

[2] Vezi *Met.* B, 1, 1003a1-6 unde se vorbeşte explicit despre individualii potenţiali care nu se actualizează.

[3] *De int.* 13, 23a23.

[4] *Idem*, p. 32.

[5] 1916, II, 19, 1-4.

dată de Diodoros este mai slabă decât cea aristotelică, fiind strict temporală. A fi posibil pentru Diodoros înseamnă a fi adevărat acum sau a fi adevărat în viitor.[1] În aceste condiţii, posibilităţi temporale nerealizate nu pot să existe. Însăşi definiţia posibilităţii exclude o astfel de situaţie. Să ne reamintim că în modelul temporal posibilitatea este un concept derivat, ea depinzând de topologia timpului. Dacă timpul este infinit, „a fi posibil" înseamnă „a fi adevărat în viitor". Dar conform argumentului expus în *De Caelo* modalităţile nu sunt simpli operatori care dau valori de adevăr propoziţiilor, ci ei caracterizează substanţa: există substanţe necesare şi substanţe contingente. Această interpretare ontologică a modalităţilor se opune celei megarice, pentru care modalitatea este doar epistemică. De modelul ontologic aristotelic s-a folosit şi Leibniz când a enunţat celebra „regulă a filosofului": „ceea ce este posibil trebuie să fie considerat ca existent".[2] În modelul temporal are loc o contracţie sincronică a posibilului şi o expansiune diacronică a necesarului, ceea ce ne conduce la o dependenţă a modalităţii de topologia temporală, lucru nedorit pentru perspectiva metafizică la care aspira Aristotel.

β) Ce se poate spune despre coerenţa modelului posibilităţii *qua* potenţialitate? Principiul plenitudinii „reformulat" pune aceleaşi probleme şi aici. Dacă potenţa este ceva care se va actualiza cândva şi dacă actualitatea este anterioară potenţialităţii, aşa cum se demonstrează în *Metafizica*, rezultă că nu pot exista potenţe care nu se vor actualiza. Dacă potenţa nu este „întru" realizare, atunci cum se poate vorbi de ceva potenţial fără vreo relaţie cu actualitatea? În ce sens există potenţe rupte de realizare, fără realizabilitate?[3] Din nou, aceste întrebări pot dobândi o perspectivă nouă dacă introducem gradele de posibilitate.

4. Actualismul şi gradele posibilităţii: statistic, temporal şi probabilistic

Putem spune că cele trei modele ale posibilităţii de mai sus relevă diferite *tipuri* modale. Vom trece acum la *gradele* posibilităţii, un subiect destul de complex chiar pentru gândirea modală contemporană, dar care se găseşte la Aristotel. Ar fi uşor să evităm discutarea gradelor de posibilitate transformându-le în cazuri particulare ale tipurilor de posibilitate. Filosofia tradiţională a posibilităţii a evitat în general categoria „schimbării modale de grad" în favoarea unei perspective unitare sau cel mult a unei anumite clasificări generice. Se considera că discutarea gradelor aparţine unui cadru mai degrabă ştiinţific. Dar limbajul comun admite gradele de posibilitate, unde „mai posibil" are o vădită conotaţie probabilistică. Este firesc să ne întrebăm dacă există grade de posibilitate la Aristotel, dar şi în teoriile moderne ale posibilităţii.

Vom arăta că acceptarea *gradelor* de posibilitate, alături de *tipurile* de posibilitate, poate aduce un element nou în disputa privind modelul dominant al posibilităţii şi principiul plenitudinii — nu doar în interpretarea filosofiei peripatetice. Problema *gradelor* cunoaşte în zilele noastre diferite dezvoltări interesante în logică şi putem spera că astfel se poate da o nouă dimensiune ideii de modalitate. „Cazul" Aristotel este esenţial deoarece dificultăţile conceptului de posibilitate din corpusul aristotelic reapar şi în logica filosofică din zilele noastre. Ele sunt mai „actuale" ca oricând, nu au dispărut şi nu s-au epuizat niciodată pentru că aporetica modalităţilor este direct legată de

[1] În formalismul lui Prior, avem: $M_d\phi =_{df.} F\phi \vee \phi$

[2] *Apud* J. Vuillemin [1996], p. 21.

[3] *Met.* Θ, 8, 1050b6-34, Δ, 5, 1015b11-15.

această iterație: dovadă numărul imens de dificultăți pe care le ridică definiția posibilității. De aceea ar fi incorect să susținem că Aristotel a confundat tipurile şi gradele de posibilitate; mai corect ar fi să spunem că dacă el a făcut astfel de confuzii, atunci greşelile lui nu ne ocolesc nici pe noi.

În mai multe locuri din corpus se vorbeşte despre două trăsături ale posibilității, cea absolută şi cea relativă.[1] Posibilitatea absolută este cea a dispoziției naturale, este posibilitatea „în sine", ontologică; cea relativă este condiționată logic. Acestea nu sunt două sensuri ireductibile, ci două *aspecte* ale posibilității, după cum le numeşte Hintikka.[2] La fel, necesitatea condiționată şi cea necondiționată nu diferă esențial, ci sunt *aspecte* diferite ale necesității.[3] Primele sunt ontologice, iar cele din urmă sunt logice, epistemice. Această cvadripartiție a modalităților ne permite să vorbim despre iterația modală la Aristotel. Am putea spune că „posibilitatea posibilității" la Aristotel nu este deviată în domeniul epistemic, aşa cum procedează Kant, unde iterația posibilității se transferă în domeniul transcendental,[4] deşi în general am putea accepta o iterație neomogenă a posibilității. O posibilă formalizare ar fi: $M_e(M_op)$, unde M_o este posibilitatea interpretată ontologic iar M_e este epistemică. Dar conceptualismul nu caracterizează modelul aristotelic al modalităților: posibilitatea epistemică nu o condiționează pe cea ontologică. Deci se poate vorbi de grade pur ontologice ale posibilității şi — separat — de grade pur epistemice ale posibilității. „A fi posibil" nu este legat în nici un fel de „a putea fi gândit". Distincția este operată cât se poate de clar în *Metafizica*[5] şi de aceea conceptualismul în modalitățile iterate este exclus. Trebuie să admitem varianta unei iterații pure a posibilității ontologice prin posibilitatea ontologică.

În funcție de modelul posibilității aristotelice, relația care permite iterarea poate fi ocurența speciei în gen, succesiunea momentelor viitoare sau cauzalitatea condiționată: 1) Adoptând modelul statistic al posibilității am putea spune că Aristotel a anticipat viziunea statistică asupra posibilității, conform căreia probabilitatea statistică a ocurenței unui individ din gen este mai mare decât cea a ocurenței unui individ dintr-o specie a sa. 2) În modelul temporal al posibilității, gradele de posibilitate ne permit să distingem între un viitor condiționat *doar* de prezent (viitorul „imediat") şi un viitor condiționat de prezent *şi* de viitor, un fel de „viitor al viitorului", astfel încât viitorul îndepărtat este mult mai „bifurcat" decât cel imediat. 3) În ceea ce priveşte posibilitatea *qua* potențialitate, putem spune că gradele de posibilitate trimit la probabilitatea condiționată (H. Reichenbach, R. Carnap etc.); teza conform căreia probabilitatea unui eveniment cauzat este mai mică decât probabilitatea cauzei care îl produce se regăseşte şi la Aristotel. Posibilitatea *qua* potențialitate se poate itera şi, în acest model, *posibilitatea* posibilității stă în *actualitatea* ei.[6] Gândirea lui Aristotel este actualistă, iar modelul modal ontologic, dominant în *Metafizica*, răspunde prin actualitate la întrebarea despre posibilitatea iterată. Cât priveşte posibilitatea epistemică, Aristotel socoteşte că ea este derivată din

[1] *De motu anim.*, 4, 699b17, *De an.* II.10, 422a26, *Phys.* II.9.

[2] Hintikka [1973], p. 130.

[3] Vuillemin [1996], p. 25.

[4] Vezi *Critica Raţiunii Pure*, *Postulatele gândirii empirice*, primul postulat.

[5] *Met.* Θ, 2,1046b1, 33, 1047a1-5.

[6] *Met.* Θ, 8, 1049b24.

actualitatea epistemică, care este condiția ei.[1] O teorie a posibilității ontologice iterate derivate din posibilitatea epistemică ar întâmpina însă dificultăți asemănătoare conceptualismului.[2] În aceeași măsură Aristotel ne îndeamnă să evităm greşeala lui Parmenide de a socoti că obiectele de gândire sunt stări posibile care au un statut ontologic asemănător cu cel al obiectelor ontologic posibile.[3]

Dacă ar fi să găsim totuşi o diferență radicală între actualismul lui Aristotel şi cel promovat în logica modernă, ea constă în semantica lumilor posibile, concept absent în filosofia Stagiritului. Deşi nu dispunea de un instrument atât de puternic pentru interpretarea modalităților, el s-a apropiat foarte mult de o „teorie a posibilității", în sensul contemporan al cuvântului. În centrul acesteia se găseşte posibilitatea posibilității sau „meta"-întrebarea: „Cum este posibilă posibilitatea?" Prin iterația modală depăşim domeniul restrâns al diferenței ontologice actual/posibil, discuția purtându-se în jurul condiționării. Condiția posibilității poate fi α) posibilitatea însăşi sau β) actualitatea. Dacă alegem varianta β), diferența ontologică actual/posibil se discută în termeni de „anterioritate", temă prolifică în *Metafizica* lui Aristotel, unde posibilitatea posibilității este în actualitate. Dar în funcție de această dependență există tipuri şi grade ale posibilității. Cu toate acestea, la problema iterației posibilității se poate răspunde şi prin varianta α). Dacă modelul temporal este cel dominant, viitorul îndepărtat este cel mai puțin determinat de prezent, iar aceasta este în contradicție cu soluția standard. Dar putem spune că discuția despre posibilitatea posibilității pe modelul temporal este legată de topologia temporală, ordonată şi orientată cu ajutorul succesiunii. Posibilitatea posibilității este legată direct de problema complexității bifurcației temporale, subiect extrem de incitant, abordat în ultimul timp şi dintr-o perspectivă cosmologică.[4]

În final, putem compara teoria peripatetică a posibilității cu esențialismul lui N. Rescher, de pildă. Autorul oferă o teorie constructivă a posibilității la baza căreia se află o taxonomie descriptivă.[5] Există trei tipuri de indivizi potențiali: a) cei actuali, complet descrişi din punctul de vedere al esenței lor de lumea actuală, b) cei actuali-varianți, care sunt indivizi actuali ce primesc descripții noi neesențiale şi neinstanțiate în lumea actuală (ei sunt variante posibile, deşi *neactualizate*, ale indivizilor actuali) şi c) cei supranumerari (doar posibili), indivizi complet noi ce primesc descripții noi. Rescher insistă că admiterea indivizilor supranumerari nu contrazice cu nimic teza aristotelică conform căreia actualitatea este prioritară posibilității:

> Deşi dacă recunoaştem că indivizii supranumerari sunt pur posibili putem părăsi domeniul variațiilor [descriptive, n.t.] ale actualității, totuşi prin aceasta nu rupem legătura strânsă care leagă supranumerarii de indivizii actuali, relație care se găseşte mai degrabă la nivelul universalului, decât al particularului.[6]

[1] *Met.* Θ, 9, 1051a29.

[2] Vezi Tidman [1994], p. 303 sqq. şi J. şi M. Hintikka, „Către o teorie generală a individuației şi identificării", *Krisis*, 2/1995, p. 88.

[3] Goldin [1993], p. 33.

[4] Kerszberg, P. [1993] şi H. Price, *Time's arrow & Archimedes' point: new directions for the physics of time*, Oxford University Press, 1996.

[5] Rescher [1975], p. 42-76.

[6] *Ibidem*, p. 51.

Deci şi în teoria posibilistă a lui Rescher actualul rămâne determinant pentru posibil.

Observăm că teoria lui Rescher se poate corela parţial cu cea a lui Aristotel, deşi nu vom insista aici asupra acestor asemănări. Putem spune că multe dintre teoriile de astăzi ale posibilităţii sunt compatibile cu cea aristotelică tocmai prin aceea că admit grade şi tipuri de posibilitate, toate fiind legate de iteraţia modală. Aristotel a intuit faptul că posibilitatea nu poate fi tratată unitar, că în orice caz ea admite tipuri şi grade şi că domeniul posibilităţii este mult prea bogat pentru a putea fi tratat dintr-o perspectivă monistă. Comun tuturor acestor teorii este faptul că dincolo de posibilitate se găseşte tot actualitatea, concepută ca o „posibilitate a posibilităţii" iar trecerea la acest nivel superior este condiţionarea tare a posibilităţii prin actualitate.

Bibliografie

Aubenque, P. [1962], *Le Problème de l'Être chez Aristote*, PUF, Paris.

Goldin, O. M. [1993], „Parmenides on Possibility and Thought" în *Apeiron*, 26(1), 1993, p. 19-35.

Gould, J. B. [1993], „Aristotle on Time and Possibility in «De Caelo» I. 12" în *Phil. Inq.*, 15, 1993, p. 59-74.

Hintikka J. [1973], *Time and Necessity. Studies in Aristotle's Theory of Modality*, Clarendon University Press, Oxford.

Kerszberg, P. [1993], „Possible Versus Potential Universes" în *J. of Spec. Phil.*, 7(1), 1993, p. 1-20.

Knuuttila, S. [1993], *Modalities in Medieval Philosophy*, Routledge, Londra.

Putnam, H. [1983], *Realism and Reason. Philosophical Papers*, vol. 3, Cambridge University Press.

Rescher, N. [1975], *A Theory of Possibility*, Basil Blackwell, Oxford.

Stallmach, J. [1959], *Dynamis und Energeia. Untersuchungen am Werk des Aristoteles zur Problemgeschichte von Möglichkeit und Wirklichkeit*, Anton Haim KG Verlag, Meisenheim/Glan.

Tidman, P. [1994], „Conceivability as a Test for Possibility" în *American Phil. Quart.*, 31(4), 1994, p. 297-309.

von Wright, G. [1984], *Truth, Knowledge and Modality*, Oxford, Basil Blackwell.

Vuillemin, J. [1996], *Necessity or Contingency. The Master Argument*, CSLI Lecture Notes, Stanford CA.